

החזרת עטרה ליושנה' או שינוי עטרה ישנה' - תפקיד מנהיגות חרדיות מזרחיות על פי תנועת ש"ס

ענת פלדמן
afeldman@achva.ac.il

תקציר

מטרתו של מאמר זה היא לבדוק כיצד מעצבת אליטה גברית את המודל הנשי שנועד לתמוך בשינוי חברתי. המאמר טוען כי תנועת ש"ס מעצבת מודל של אישה מנהיגה שתפקידה לכאורה הוא לסייע 'בהחזרת עטרה ליושנה', אולם בפועל היא 'משנה עטרה ישנה' בהיותה תומכת בחברת גברים העוסקת בתורה, על פי הדגם הליטאי, וזאת חרף השוני בין אורח החיים הדתי-מסורתי של המזרחים, לזה הנהוג בקרב החברה החרדית הליטאית. מטרה משנית של המאמר היא לבדוק אם בנות הדור השני פועלות על פי מודל האישה של תנועת ש"ס. לשם כך מוצגת במאמר פעילותן של שלוש נשים מרכזיות הפועלות בתחומי החינוך. המאמר מתבסס בעיקר על כתבות הספד שהופיעו בשבועון תנועת ש"ס 'יום ליום' על נשים בנות הדור הראשון לעלייה מארצות המזרח, והוא מראה כיצד הספדים אלה מייצגים את החזון החברתי-פוליטי של ש"ס. ההספדים הם מקור המידע היחיד שיש לתומכי תנועת ש"ס על אודות בנות הדור הראשון, וזאת משום שהן פעלו בתקופה בה לא היתה עדיין תקשורת מפותחת ולכן לא נודעה פעילותן ברבים. ההספדים מתארים את פעילותן של נשים אלו מהיבט אחד בלבד, והוא טיפוח לימוד התורה על ידי גברים, ומכאן חשיבותם הגדולה של הספדים אלה לקידום החזון הפוליטי של התנועה.

The Role of Haredi Women Leaders According to Shas Party

Anat Feldman
afeldman@achva.ac.il

Abstract

This paper aims to examine how masculine elite is shaping a model of femininity that is intended to foster social change. The paper argues that the Shas party is designing a model for women leaders whose role, presumably, is to "return to the glory of old," but which in practice constitutes "changing the glory of old." The model supports a society in which men engage in Torah study, following the Lithuanian pattern, despite the lifestyle differences between traditionally observant Mizrahi population and Haredi Lithuanian society. A secondary aim is to examine whether second-generation women are following Shas's model for women. The paper describes the work of three prominent women, active in the field of education. It draws primarily on obituaries in the Shas weekly *Yom LeYom* that described first-generation Mizrahi immigrant women, and it demonstrates how their obituaries express the social and political vision of Shas. The obituaries are the only source of information on first-generation women for Shas supporters because the press at the time was of limited capacity and the women's activities received no publicity. The obituaries describe these women's activities from one perspective only, namely, the cultivation of Torah study among men, which is why they are of great importance in promoting the Shas party's political vision.

מבוא

מאמר זה מבקש לבדוק אם תנועת ש"ס אכן מחזירה עטרה ליושנה, או מעצבת חברה חרדית על פי המודל הליטאי של חברת לומדים, בה רוב הגברים עוסקים מילדות בלימודי קודש והנשים מפרנסות את המשפחה (פרידמן, 1991). את הסוגיה הזו המאמר מבקש לבדוק על פי מודל מנהיגות נשי שעוצב בידי תנועת ש"ס בשבועון שלה, 'יום ליום'. המאמר מתמקד בבנות הדור הראשון והשני של העולים המזרחים התומכים בתנועת ש"ס.

רוב העולים המזרחים שהגיעו לישראל בשנות ה-50 היו אנשים מאמינים שתויגו בישראל כ'מסורתיים' (ידגר, 2005) כי מנהיגיהם הדתיים לא התאימו לדגם המשולש (חילונים, דתיים, חרדים) שהציבה מולם החברה הישראלית. בישראל פגשו המזרחים ממסד חילוני אשכנזי שהתייחס בזלזול למסורתם הדתית וניסה למחוק אותה. רובם התגוררו בפריפריה והשתייכו לרובד הנמוך מבחינה כלכלית, חברתית, פוליטית ותרבותית.

הרוב המוחלט של הנשים המזרחיות שעלו לישראל בשנות ה-50 של המאה ה-20 היה חסר השכלה תיכונית או אקדמית. חלקן לא סיימו בית-ספר יסודי וחלקן לא היו במסגרת לימודית כלשהי בטרם עלו לישראל. לכן, אלו שנאלצו לעבוד בישראל מחוץ לביתן מחמת מחסור כלכלי, הועסקו בעבודות-כפיים ובשירותים, בשכר זעום וללא קידום מקצועי (נהון, 1993; Mizrachi, 1991; Semyonov & Kraus, 2013; Berenstein, 1991).

המחקר הישראלי נוהג לראות בנשים המזרחיות את הקבוצה החלשה ביותר בחברה היהודית הישראלית,¹ בהיותן בעלות 'שוליות משולשת': (1) הן נשים; (2) הן מזרחיות, ולכן משתייכות לרובד החברתי הנמוך; (3) מגוריהן בפריפריה וריחוקן ממוקדי הכוח הפוליטיים והכלכליים.

בעשור האחרון נכתבו בישראל מחקרים העוסקים באופן בו נשים אלו בונות את הזהויות האישיות שלהן וכיצד הן מתמודדות עם המציאות הכלכלית והחברתית הקשה. רובן אינן זוכות לעזרת הממסד העירוני, הממלכתי, הציבורי או הפוליטי. רובן פועלות ללא קבוצות-תמיכה נשיות ולעיתים נאלצות גם להיאבק במשפחותיהן הפטריארכליות (מוצפי האלר 2004, 2012; דהאן-כלב, ינאי, ברקוביץ, 2005). שלוש הזהויות הפריפריאליות של נשים אלו מתאימות לנשים התומכות במפלגת ש"ס, אולם יש להדגיש כי קבלת המסגרת החרדית שתנועת ש"ס מציעה נעשתה מבחירה, כי נשות ש"ס בחרו לעבור לחברה החרדית (זוהר, 2006; ליאון, 2006; דורון, 2012). לכן מאמר זה טוען כי תנועת ש"ס היא מסגרת פוליטית, חברתית, דתית וכלכלית של קהילה חרדית פטריארכלית, בעלת מאפיינים מודרניים (פישר ובקרמן, 2001; פלד, 2001; פלדמן, 2005; שלום-שטרית, 2001).

במחקרו על נשים מהגרות בארצות הברית מצא ג'ונס-קוראה (Jones-Correa, 1998) כי נשים אלו משמשות סוכנות שינוי ותיווך בין קהילת המהגרים המסורתית לבין מוסדות המדינה

¹ . המחקר הנוכחי עוסק בנשים מזרחיות שהגיעו לישראל בשנות ה-50 ולכן לא אתייחס למעמדן של הנשים האתיופיות שהגיעו לישראל החל משנות ה-80.

המודרניים, היות שהטיפול בילדים מצריך קשרים כאלה, וכך הן משפרות את מעמדן בקהילה. הנשים המזרחיות בנות הדור הראשון להגירה נמצאו במצב דומה, אך למרות היתרון הסמוי שלהן, עברה השוליות המשולשת שלהן אל בנות הדור השני (ראו לדוגמה: אייזנשטדט, 1993; ליסק, 1987; שלום שטרית, 2004; Ben-Rafael, 1982; Cohen and Haberfeld, 2004; Spilerman & Habib, 1976).

קבוצת ההתייחסות של הנשים התומכות בתנועת ש"ס, היא הנשים בחברה החרדית האשכנזית. בהשוואה למעמדן של הנשים החרדיות האשכנזיות (פרידמן, 1988, 1995; אלאור, 1998; קפלן, 2007; מייזל, 2007) מעמדן של הנשים התומכות בתנועת ש"ס שוויוני יותר. דוגמה להבדל ביניהן ניתן לראות במחקרה המקיף של בלה ליוש (2014) שבדק התנהגות אישית וחברתית של נשים חרדיות אשכנזיות בישראל בראשית המאה ה-21. ליוש הראתה כיצד נשים חרדיות אשכנזיות פועלות במגוון תחומי תעסוקה, השכלה ותרבות פנאי, וזאת בלי עידוד, אישור או הסכמה פומבית של הרבנים. רובן נאלצות להסתיר את מעשיהן מעיני הקהילה, ולעיתים אף מעיני בני-משפחתן. הן אינן רוצות לפרוץ את 'חומות' הקהילה או לשנות את מוסדותיה, אלא לשפר את מעמדן במסגרת הפטריארכיה הקיימת. כמו נשים המזוהות עם תנועת ש"ס, הן פועלות בחברה שנשלטת על ידי הנהגה גברית ואינן שואפות להחליפה או להצטרף אליה.

פעילותן של הנשים החרדיות החיות במסגרת חרדית פטריארכלית, דומה לפעילותן של הנשים הקתוליות בארצות הברית. הן למדו ועבדו במסגרות הקהילתיות-דתיות, ושיפרו את מעמדן האישי תוך שהן מאמצות ומשווקות ערכים פטריארכליים (Casanova, 2009; Gervais, 2011; 2012). ניתן גם להשוות את הנשים החרדיות-מזרחיות אוהדות תנועת ש"ס, לנשים בחברות מוסלמיות אשר חיות בחברה שמרנית-דתית המדירה נשים מתפקידים ציבוריים. גם מעמדן של נשים אלו נקבע בידי אליטה גברית דתית המשמרת את הסדר הפטריארכלי הבלתי-שוויוני (פרק 5, Karam, 1998; Abu-Lughod, 1998; Gervais, 2011; 2012).

נשים חרדיות פועלות במסגרת 'הפמיניזם השמרני'

(Kabeer & Subramanian 1999; Kabeer, 2005). תיאוריית 'הפמיניזם השמרני' עוסקת בנשים הרוכשות השכלה, נכנסות לשוק העבודה ומשיגות משאבים כלכליים ותרבותיים. לכאורה נדמה כי הן משיגות שוויון-זכויות בתוך קהילותיהן, אך למעשה הן משמרות את עליונותם של הגברים שמעמדם ההיררכי לא נפגע מכך. הן מודרות ממוקדי הכוח בקהילה, ואף על פי כן הן בוחרות להשתייך אליה.

בשנת 1984 הקימו בני הדור השני של העולים המזרחים את תנועת ש"ס, כדי שזו תייצג את בעיותיהם ותשקם את מעמדם בחברה הישראלית (פלדמן, 2006; Feldman 2013). חוקרים מגדירים את תומכי מפלגת ש"ס 'קהילה במעבר' (זוהר, 2006; ליאון, 2006; דורון, 2012) בין המסורתיות הגמישה והנינוחה שהביאו עמם המזרחים מחו"ל, לבין החרדיות הקפדנית של מיעוט אשכנזי חרדי בעל משקל סגולי גבוה בישראל.

מאמר זה טוען כי תנועת ש"ס מבקשת לשנות את אופי החברה המזרחית בישראל ממסורתיות לחרדיות, תוך שימוש בסיסמה 'להחזיר עטרה ליושנה', אך למעשה היא חותרת

לשנות עטרה ישנה. במסגרת הפרויקט הפוליטי החברתי הגדול הזה, התנועה מעצימה את זיכרון הנשים ומעצבת את דימוין כשומרות מסורת, אבל היא עושה זאת במטרה לשנות את המסורת. המאמר טוען כי הנשים הן אמצעי חשוב לביצוע השינוי החברתי ש"ס מובילה בחברה המזרחית בישראל. מודל המנהיגות הנשית שתנועת ש"ס מנסה לעצב, כולל שלושה מרכיבים: פעילות ציבורית, הקרבה אישית ושינוי.

חזון אידיאולוגי פוליטי מעוצב במצע התנועה: במצע תנועת ש"ס יש פסקה הנקראת 'העצמת נשים', והיא עוסקת בחזון תנועת ש"ס לשיפור מעמד הנשים. בשל חשיבותה לדיון זה אביא את כולה:

העצמת נשים

הנשים הן עמוד השדרה לתפקוד התא המשפחתי ולחוסן החברה. תנועת ש"ס רואה חשיבות מרובה בהשכלת הנשים וביציאתן לעבודה כבעלות מקצוע. בעזרת השכלה והשתלבות בעבודה תוכלנה הנשים לפרוץ את מסגרות העוני והמצוקה, להשתלב בחברה בעמדת חוזק כלכלי והערכה עצמית גבוהה. תנועת ש"ס הקימה ארגון נשים, 'מרגלית אם בישראל', שתפקידו לקדם את ענייני הנשים בחברה הישראלית בתחומי ההשכלה, העבודה, הרווחה, החינוך והמשפחה. לפיכך תפעל תנועת ש"ס לקידום הנושאים הבאים:

עידוד והכוונת נשים לרכוש השכלה מקצועית ואקדמית.

העדפה מתקנת כלפי נשים במקומות עבודה ממשלתיים וציבוריים.

הכרה בהוצאות הבית (מטפלת לילדים, מעון יום, צהרון ועזרה בניקיון הבית) של נשים עובדות לצורכי מיסוי.

הפסקה דלעיל כוללת מושגים מודרניים ונועדה לעודד ולקדם את מעמד בנות הדור השני גם במקומות-עבודה ממשלתיים וציבוריים. זהו חזון יוצא-דופן בחברה חרדית, בה המנהיגים נוהגים להסליל נשים לעבודה במרחב החינוכי. אולם העובדה שהמפלגה ייחדה במצע שלה פרק להעצמת נשים, אינה אומרת שהיא אכן פועלת כך גם בתחום ההיררכי הפנימי והפולחני דתי. מצע המפלגה אינו עוסק כלל בשוויון בפולחן הדתי או בכניסתן של נשים למרחב הלמדני-דתי או הפוליטי. בתחומים אלה נשמרת העליונות הגברית, המשותפת לרוב החברות הדתיות.

חקר הספדים לזכר נשים מזרחיות, שפורסמו בשבועון 'יום ליום' של תנועת ש"ס

באמצעות ניתוח איכותני של הספדי נשים מזרחיות שהלכו לעולמן, מראה מאמר זה כיצד עיצבה תנועת ש"ס מודל של מנהיגה חברתית מזרחית המובילה שינוי ופועלת למען הפרויקט הפוליטי-חברתי הגדול – הקמת עולם תורה גברי מזרחי על פי המודל הליטאי. כוונת מנהיגי תנועת ש"ס היתה להפוך את בנות הדור הראשון למודל ראוי לחיקוי על-ידי בנות הדור השני, כדי שאלו תמשכנה לפעול 'לשינוי העטרה הישנה' – שינוי שהנהיגה תנועת ש"ס, שנשען על היחס של האליטה הגברית לנשים, ועל פיו מעמד הנשים בחברה החרדית נקבע בידי גברים וקובע היררכיה ברורה בין גברים לנשים (אלאור 1998; עצמון 2001).

המחקר מבוסס על הספדים שהוקדשו לנשים מנהיגות בנות הדור הראשון ולעלייה, בשבועון תנועת ש"ס 'יום ליום' בין השנים 1995 – 2016 'יום ליום' החל לצאת באופן לא סדיר בראשית שנות ה-90, אולם במערכת לא נמצאו עותקים מאותן שנים).

חקר ההספדים בעולם הוא מצומצם מאוד (Walter, 2011) ומלמד על קושי לשלב בין זיכרון לערכים תרבותיים (Quartier, 2007). במאמר זה ההספדים יידונו ויונתחו בשיטה איכותנית במרחב ההיסטורי, ואני מבקשת להראות בו כיצד שילבה מפלגת ש"ס במתכוון זיכרון עם ערכים תרבותיים, והשתמשה ברגשות אוהדיה לעיצוב מודל של מנהיגות נשית.

מנהיגות נשית בחברה דתית

Astin & Leland (1991: 66-83) טוענות כי מודל פמיניסטי מנהיגותי כולל שלושה שלבים: השלב הראשון הוא הבנת המרחב החברתי ופעילות קהילתית למען נשים. בשלב השני הנשים מחפשות שיתופי-פעולה עם גורמים קהילתיים וחץ-קהילתיים לשיפור מעמדן בקהילה. בשלב השלישי הנשים משתמשות בכוח שרכשו לקידום השוויון המגדרי, אך לא לשליטה. על בסיס שלושת הפרמטרים הללו בדקו החוקרות הנ"ל דפוסי מנהיגות נשית במשך שלושה עשורים בחברה הנוצרית בארצות הברית (שנות ה-60, ה-70 וה-80), מאז החלה לפעול שם התנועה הפמיניסטית. הן מצאו כי מנהיגות נשית היא תהליך חברתי הדרגתי הכרוך במאבקים ובפשרות.

גם פמיניסטיות יהודיות אורתודוקסיות פעלו באופן דומה. בתחילה עסקו בפרשנות מגדרית למקרא, לאחר מכן בדקו את מעמדן בקהילה ודרשו להיות שותפות בעולם הידע התורני, ואז פנו אל גורמים מחוץ לקהילה וביקשו את עזרתם בקידום מעמדן. מחקרים על נשים אלו התמקדו בנשים אשכנזיות ממעמד-ביניים גבוה ובמקומן בהיסטוריה ובפולחן הדתי של החברה היהודית בת-זמננו (אלאור, 1998; זיוון, 1999; שקדיאל, 2004; Adler, 1997; Greenberg, 1996; Lahav, 2009; Plaskow, 1990; Ross, 2004; Resnick Dufour, 2000).

אחרי שלושה עשורים של דיון בפמיניזם יהודי אורתודוקסי, חנה קהת (2008) טוענת כי הפמיניזם היהודי התפתח בשלושה מעגלים: הראשון – 'בינן לבין עצמן', בו נשים עוסקות בזהות המגדרית שלהן. השני – 'בינן לבין הקהילה', בו הן פונות אל נציגי הממסד האורתודוקסי ומנסות לשנות את מעמדן בתוך הקהילה. והשלישי – 'בינן לבין כלל החברה', בו הן מתעמתות עם החברה האורתודוקסית ומבקשות סיוע מגורמי-חוץ, כמו המערכת הפוליטית והמשפטית. שלושת המעגלים הללו דומים לשלושת המעגלים של Astin & Leland ומצביעים על כך שנשים, ללא הבדל דת וחברה, פועלות באופן דומה כשהן מבקשות לשפר את מעמדן.

המחקרים אודות נשים מנהיגות בחברות חרדיות בישראל, מלמדים כי הן פועלות במרחב הידע התורני: הן מלמדות תורה, יועצות בנושאים הלכתיים, מקימות מכללות ללימודים תורניים ומטיפות להתחזקות רוחנית. הן מנהיגות דתיות שעוסקות ביישום אידיאלים רוחניים גבריים בחיי היום-יום (אלאור, 1998; כהן, 2006; קהת, 2001; El-Or 1993, 1997; Leon & Lavie 2013) ומשמרות ואף מחזקות את ערכי הקהילה וההיררכיה הגברית.

תקשורת המונים ושיווק מסרים פוליטיים

מאמר זה מבוסס על ההנחה כי לתקשורת ההמונים יש תפקיד חשוב בעיצוב פני החברה (Gerbner & Gross 1976; Schudson 2002; Habel, 2012). מחקרים על הרגלי-צפייה בטלוויזיה בקרב נוצרים פונדמנטליסטים בארה"ב, מראים כי הם בעצמם עושים סלקציה ובוחרים לראות תכניות

שמתאימות לרמה הרוחנית שלהם (Mcfarland, 1996). מחקרים העוסקים בדת ותקשורת בחברה האמריקאית מלמדים כי לאנשים יש עניין רב בחדשות העוסקות בנושאים דתיים (Buddenbaum & Hoover, 1996), בעיקר כאשר הן עוסקות בקהילה הדתית שלהם. תקשורת המונים ומוסדות דתיים מחזקים את הקשר של אנשים לדת ולארגונים דתיים, ומעצבים את השקפת-עולמם (Buddenbaum, 2001; Pan & McLeod 1991). מחקרים העוסקים בפוליטיקה ובתקשורת המונים מלמדים כי אנשים המנויים על עיתון כלשהו, נוטים יותר מאחרים לסמוך על החדשות המופיעות בו (Buddenbaum, 1996). לתקשורת יש השפעה ישירה על הידע הפוליטי של אנשים (Jerit et al. 2006; Curran et al. 2009) ועל מוכנותם לקבל עמדות פוליטיות של מפלגה קרובה להם (Gilens & Murakawa, 2002; Kam, 2005; Slothuus, 2010). מחקרים אלה מלמדים כי לעיתון מפלגתי המשווק באמצעות מינויים, כמו העיתון של מפלגת ש"ס, יש פוטנציאל להשפעה רבה על קוראיו.

התקשורת בחברה החרדית בישראל

לתקשורת הפוליטית בחברה חרדית נודעת חשיבות רבה, משום שהיא הכלי המרכזי להעברת מסרים אידיאולוגיים בחברה זו. התקשורת החרדית בישראל היתה מפלגתית במשך שנים רבות. היא נוהלה ומושטרה על ידי מועצה רוחנית, שפיקחה על תוכן הכתבות והמודעות המסחריות (מיכלסון, 1990; לוי, 1989; קפלן, 2001; Baumel 2006). אולם בשנות האלפיים גדל מאוד ההיצע התקשורתי-מסחרי המופנה אל החברה החרדית בישראל. הוקמו תחנות רדיו פיראטיות וחוקיות, נפתחו אתרי אינטרנט מפלגתיים ומסחריים, וצמחה עיתונות מפלגתית ומסחרית (צרפתי ובלייס, 2002; צרפתי ולירן-אלפר, 2010; קפלן, 2006; הורוביץ, 2001; מלחי, 2009). כל אלה מאפשרים לקורא החרדי לקבל תמונת-מציאות לא-מפלגתית, ולכן גם מחלישים את כוחם של העיתונאים המפלגתיים.

כדי למגר את המגמות המודרניות, המנהיגים החרדים קוראים לטלוויזיה "סרטן האוכל את החברה מבפנים". ההנהגה מטילה הגבלות חמורות הן על טלפונים סלולאריים חכמים והן על אינטרנט, כי הם מסמלים את העולם החילוני "הקלוקל" שמביא אל הקהילה שלהם תכנים בלתי-ראויים בעיניהם (Rashi, 2011; בלונדהיים וקפלן, 1993; קפלן, 2007). מי שחורג מן הכללים שקבעה ההנהגה, נענש באמצעות סילוק הילדים מבתי הספר של הקהילה, פיטורי הורים מן העבודה במוסדות הקהילה, ואף איסור על מכירת דירה באמצעות 'ועדות אכלוס' שבודקות את ההתנהגות הצרכנית והדתית של המשפחה. לכן רוב הציבור החרדי בישראל אינו מכניס טלוויזיה לביתו, ומגביל את אפשרויות השימוש בטלפונים חכמים ובמחשבים.

דימויי נשים בתקשורת האורתודוקסית

בתקשורת האורתודוקסית בישראל, עליה נמנה שבועון תנועת ש"ס, מופיעות כתבות על נשים, אך ללא תמונות של נשים או ילדות, ואפילו בפרסומות המכוונת אליהן (צרפתי וזאבי, 2012). היעדר תמונות נשים בתקשורת החרדית נובע מקוד קפדני של צניעות המקובל בחברה החרדית בישראל (כהן, 1999; נריה-בן שחר, 2011). קוד זה קובע כי תמונות נשים פוגעות בצניעותן של נשים ושל החברה כולה, ולכן הן אסורות. שתי עבודות דוקטורט נכתבו על חשיפה לתקשורת דתית של נשים

חרדיות בישראל (עמרון, 2006; נריה-בן שחר, 2008), אולם מחקרים אלה עוסקים בנשים בחברה החרדית האשכנזית, ואילו מחקר זה עוסק בייצוגי נשים מזרחיות המזוהות עם תנועת ש"ס.

עיצוב עמדות באמצעות השבועון 'יום ליום'

שבועון תנועת ש"ס, 'יום ליום', מופץ בימי חמישי. הוא מחולק למדורים העוסקים בחדשות, אקטואליה, כתבות בנושאי חול, 'מגזין לבית ולמשפחה' ומוסף 'עונג שבת' המיועד להגות תורנית. ההספדים על הנשים לא נכנסו ל'מגזין לבית ולמשפחה', אשר נועד לכאורה לנשים, אלא לעמודי החדשות ולכתבות המגזין. מכאן אנו למדים כי הנהגת המפלגה מתייחסת אליהם כאמצעי לחינוך החברה. גישה זו מתאימה למחקר (Feldman, 2014) שבדק כיצד משתנות עמדות קוראים בנושאים חדשותיים לאחר שקראו מאמר-דעה בעיתון. לכן אפשר להתייחס אל ההספדים בהם עסקין במאמר זה כאל עמדת המפלגה. מחקרים (Dalton et al., 1998; Druckman & Parkin, 2005) הראו כי למאמרי-מערכת יש השפעה על עיצוב עמדות הקוראים. אנשים משווים את עצמם ומעריכים את עצמם באמצעות מידע שפורסם בתקשורת (Milkie, 1999). אם נתייחס אל ההספדים בשבועון 'יום ליום' כאל 'חדשות' או כאל 'עמדת המערכת', אפשר לומר בסבירות גבוהה כי הם עשויים לעצב ערכים חברתיים.

ניתוח ההספדים

המחקר הנוכחי מתבסס על כתבות הספד בשבועון 'יום ליום' של תנועת ש"ס. התייחסתי אליהן כאל מסמכים פוליטיים, משום שנכתבו או אושרו בידי פוליטיקאים בני הדור השני לעליית בני עדות המזרח. לתנועת ש"ס יש שני כלי תקשורת-המונים: השבועון 'יום ליום' ואתר אינטרנט. אלא שאתר האינטרנט של התנועה עוסק רק בנושאים פוליטיים אקטואליים, אין בו כתבות מסוג אחר והנגישות שלו לאוהדי התנועה היא מצומצמת. לקראת בחירות 2015 הורד האתר מן הרשת והגולשים מוזמנים להיכנס לאתר האישי של יו"ר התנועה, הרב אריה דרעי. לכן עולה חשיבותו של 'יום ליום' כשבועון פוליטי המגיע אל בתי המנויים התומכים. כתבות ההספד אותן ניתחנו הופיעו במקומות בולטים בכל חלקי השבועון, וכאמור – לא במוסף לנשים.

לצורך המחקר נאספו כל הספדי הנשים שנדפסו בשבועון 'יום ליום' של תנועת ש"ס בין השנים 1995 – 2016 ובסך הכול – 29 הספדים. נתונים אישיים על הנשים שהוספדו (שנת הלידה, גיל נישואין, מספר ילדים) לא נמסרו בעיתון במלואם, אבל השמות נמסרו. כל הנשים, פרט לאחת, הן מהגרות שהפכו בישראל למנהיגות מקומיות, כמעט בעל-כורחן.

ניתחתי באופן איכותני את הספדי הנשים שפורסמו בשבועון, לפי ארבע קטגוריות:

המרחב הביתי: ניהול הבית וחינוך הילדים;

המרחב האישי: מגורים בפריפריה, ניתוק מן המשפחה, יחסים עם בן הזוג, ויתורים אישיים ומימוש עצמי;

המרחב הציבורי-קהילתי: היחס לאברכים, הקמת מוסדות-חינוך, התנדבות ופעילות בתוך הקהילה;

המרחב הרחני: כולל תיאור תכונות אופי ופעילות באמצעות שימוש במקורות הדת היהודית.

לפני הניתוח האיכותני של ההספדים על פי הקטגוריות דלעיל, אביא בקצרה חמישה הספדים כדוגמה לאופי המידע שהועבר לקוראים. מאחר שלא נכתב כלום על אודות בנות הדור הראשון לעליית יהודי המזרח,² הרי שההספדים הם מקור המידע היחיד עליהן. כאמור, טענת המחקר היא כי מן ההספדים אפשר ללמוד על השקפת העולם הפוליטית של האליטה הגברית אודות תפקידי הנשים בתהליך של שינוי העטרה הישנה וכל אישה מייצגת מודל-מנהיגות שונה.

האישה הראשונה לפי סדר ההצגה, היא מרגלית יוסף, אשתו של הרב עובדיה יוסף, שהיה עד פטירתו בשנת 2013 המנהיג הרוחני-פוליטי הבלתי-מעורער של תנועת ש"ס. מרגלית יוסף היא דוגמה לאשת מנהיג פוליטי דתי. אחריה בחשיבות הפוליטית באה מרגלית זיו, שהקימה את רשת גני הילדים של התנועה. על מעמדה של זיו אפשר ללמוד מן העיתון 'יום ליום'. לאחר פטירתה התנוססה בעמוד הראשי של העיתון תמונה של רבנים מספידים אותה. בעמודי החדשות פורסמו כתבות נרחבות המצטטות את דברי האליטה הרבנית והפוליטית על חשיבותה בגידול דור העתיד של התנועה. כעבור חודש הוציא 'יום ליום' חוברת ובה כתבות המתארות את פעילותה החינוכית. פגשתי בה פעמים אחדות וראיתי את ההערכה הרבה לה היא זוכה מצד גברים ונשים כאחד. מרגלית זיו היא דוגמה ליזמית החינוך החשובה ביותר של התנועה.

לאחר מכן אתאר שלוש נשים שפעלו במסגרות מקומיות, כדוגמה למנהיגות קהילתיות שהקדישו חייהן לפיתוח עולם התורה הגברי. החומר שנאסף מראה כיצד הרבנים והפוליטיקאים מעצבים מודל של מנהיגה המקדישה את חייה ליישום חזון פוליטי חדש – עיצוב קהילה מזרחית חרדית בנוסח האשכנזי ליטאי, במסווה של 'החזרת עטרה ליושנה'.

מטרה משנית של המאמר היא לבדוק אם תנועת ש"ס הצליחה להטמיע את חזון חברת הלומדים בקרב בנות הדור השני. בחרתי לבדוק שאלה זו באמצעות שלוש נשים בנות הדור השני, שלושתן בעלות השפעה החורגת מגבולות הקהילה המקומית. שלושתן היו פעילות מרכזיות בתנועת ש"ס עד בחירות 2015, והיום הן פועלות בקרב החברה המזרחית החרדית. השלוש הן עדינה בר שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף; ציפי ישי, אשתו של אלי ישי, שהיה מנהיג התנועה שנים רבות; וכן ליאת מלכה, מרכזת פרויקט חינוכי בחברה החרדית בהיקף ארצי. על שלושתן נכתבו כתבות בעיתונות החרדית והכללית ויש לי איתן קשר אישי מזה שנים רבות.

ניתוח איכותני של הספדי הנשים

תיאור ההספדים – אמצעי לעיצוב חזון

לפני ניתוח ההספדים אציג הספדים על חמש נשים כדוגמה לאופן בו שווק בעיתון החזון של 'שינוי עטרה ישנה' במסווה של 'החזרת עטרה ליושנה'. התיאורים על חייהן של הנשים המנוחות מלמדים על יחסה של תנועת ש"ס אליהן ועל מגמה פוליטית-חינוכית, וזאת משום שהם מתארים רק את מסירות הנשים לעולם התורה, ואינם עוסקים בחייהן האישיים.

מרגלית יוסף (נולדה בסוריה, נפטרה בישראל בשנת 1994) היא דוגמה לאישה ענייה שהקדישה את חייה להתפתחות הרוחנית של בעלה, שהיה אדם עני. ברשותי מאמרים רבים שפורסמו בעשור האחרון בשבועון 'יום ליום' ועסקו בכנסים תורניים אשר נערכים לזכרה אחת לשנה בישיבות, בבתי-מדרש ובכינוסי נשים, בהם רבנים חשובים נושאים דרשות. בעלה של

² מרגלית יוסף היא האישה היחידה עליה נכתב ספר ביוגרפי, בידי נכדתה מרגלית קציר.

מרגלית, הרב עובדיה יוסף, נשא לזכרה דרשה, השווה אותה עם 'האימא הראשונה' (שרה) והסביר את תחושותיו בהשוואה לרגשותיו של אברהם לאחר מות שרה:

ההספד הראשון בתורה הוא של אברהם על שרה. כתוב שהוא 'בכה מעט', למה בכה מעט? כי ידע שהיא נמצאת בגן עדן וטוב לה. לכן, למרות שאברהם הצטער מאוד על מותה, לא רצה שיחשבו שאינו רוצה בטובתה. [היא] אהבה לעשות חסד, עזרה לכל מי שפנה אליה. עודדה את כולם ("שלי ושלכם שלה הוא", 'יום ליום', 17/8/2006).

כתבה בשבועון 'יום ליום' סיפרה על האופן בו הקדישה מרגלית יוסף את חייה וחיי ילדיה להתפתחותו המקצועית של הרב עובדיה:

כדי להדפיס את ספרו הראשון ויתרה [מרגלית] על חסכוניות שנועדו לקנות ארון לבית... הקפידה מאוד על השקט בבית... וכל זאת כדי לשמור על מנוחת הרב... אבל, לא נותרה בבית, אלא ניהלה מסכת חיים מלאת נתינה וחסד ("להיות אשת גדול הדור", 'יום ליום', 18/8/2011).

עד כמה עניינים היו בני משפחת יוסף אפשר ללמוד מן התיאור הבא שהובא במקומות שונים מאז פטירתה:

הדירה היתה חדר אחד ושירותים בחוץ, משותפים עם שכנים. כך גרו עם שני ילדים בחדר צר שהמיטות והשולחן והארון והכיסאות מילאוהו מקיר לקיר, עד שנאלצו לנסוע למצרים וקיבלה עליה את הדין. ("יום ליום", 18/8/2009).

מרגלית נישאה בגיל 17 וילדה 13 ילדים. היא הגיעה ממשפחה ענייה ולא סיימה בית-ספר יסודי (קציר, 1999). היא קראה לבעלה 'חכם עובדיה' ומנעה ממנו כל עיסוק בחיי היום-יום של המשפחה, כדי שיוכל ללמוד. ארגון הנשים של תנועת ש"ס נושא את שמה: "מרגלית אם בישראל" (פלדמן, 2005).

מרגלית זיו (נולדה בתוניסיה, נפטרה בישראל בשנת 2005), הקימה את רשת גני הילדים של תנועת ש"ס, ולאחר מכן היתה המפקחת האחראית על רשת גנים זו. היא דוגמה ליזמית חינוך פוליטי. לזכרה פורסמו חוברת מיוחדת וכתבות רבות בשבועון התנועה. במותה הוקדש העמוד הראשון של העיתון למודעות-אבל ולהספדים. הביטויים החוזרים בכל הכתבות הם 'אימא של ילדי ישראל' 'אם הגנות', 'מקימת רשת גני הילדים ובתי הספר של התנועה'. במודעת האבל בעמוד הראשון של השבועון 'יום ליום' נכתב:

אוי לנו... האישה הדגולה... יחידה בדורה, אם בישראל, מקימה עולה של תורה ומחזירה עטרה ליושנה. אמם של ילדי ישראל בכל אתר ואתר, אשר מסרה נפשה והקדישה את כל אונה ומרצה למען יסוד וביסוס מוסדות החינוך...

בעמוד הראשון של העיתון התנוססה תמונה מהלווייתה: גופתה המכוסה בד קטיפה כחול וסביבה רבנים ותלמידי-חכמים. הפעם הבאה שהעמוד הראשון של העיתון הוקדש כולו לכתבות מספד כה רבות, היתה לציון פטירתו של הרב עובדיה יוסף בשנת 2013.

במודעת האבל מטעם מועצת חכמי התורה (ההנהגה הרוחנית של תנועת ש"ס) נכתב על מרגלית זיו: "אישה צדקת, חשובה, רבת מעלות, המחנכת הדגולה". במלאת שלושים לפטירתה נערך כנס

בהשתתפות רבנים חשובים רבים של הציבור המזרחי. הרב עובדיה יוסף השווה את פעילותה למען ילדי הגנים למעשיה של אסתר המלכה למען היהודים בימי המלך אחשוורוש. יו"ר התנועה השווה אותה לנשים שבזכותן יצאו בני-ישראל ממצרים מעבדות לחירות. חבר-כנסת של תנועת ש"ס השווה אותה למשה רבנו: כפי שמשה דאג לבני ישראל במדבר, כך מרגלית דאגה לילדי ישראל. הגננות סיפרו כיצד סייעה להן באופן אישי ומקצועי. היא תוארה כאבן ימרגלית בכתר המלכות, ומעשיה הושוו לחסדי אברהם אבינו.

בעלה וילדיה של מרגלית זיו אינם מוזכרים בהספדים ולא נמסר עליה כל מידע אישי. מרגלית ילדה שלושה בנים. היא היתה בת למשפחת רבנים מיוחסת.

רחל בצרי (נולדה בתוניסיה ונפטרה בישראל בשנת 2013) היא דוגמה לאישה ענייה אנונימית וחסרת ייחוס משפחתי, שביקשה להינשא ל'תלמיד חכם'. מעמדה דומה לזה של מרגלית יוסף בראשית דרכו של הרב עובדיה יוסף. בשבועון 'יום יום' פורסמו עליה שתי כתבות הספד: האחת מיד עם פטירתה והשנייה ארוכה יותר, שבועיים לאחר מכן. כך תוארה הקרבתה:

[לפני החתונה שאל אותה החתן המיועד] מה תעשי אם הפרנסה תהיה דחוקה? ענתה בענווה יהודית: אשטוף בתים וחדרי מדרגות ולא יגרע רגע מהתעלותך בתורה... כשנתיים לאחר הנישואין ... העתיקו את מגוריהם... לבלתי גודע... בעיירה הדרומית הרחוקה ממשפחתה וחבריה.

בכתבה שהשתרעה על שני עמודים סופר על מעשיה למען החזרת יהודים בתשובה, על מסירותה לתורה ועל חיי העוני שחוותה בשנות נישואיה הראשונות. כך ספד לה בעלה: "זכרתי לך חסד נעורייך, אהבת כלולתייך, לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה". ("אשת חיל עטרת התורה", 'יום ליום', 30/5/2013). רחל נישאה בגיל 17 וילדה 12 ילדים.

אסתר הכהן (נולדה במרוקו, נפטרה בישראל בשנת 1999) מייצגת מודל לא מודרני: נישואי בוסר בגיל 7, ללא לימודים, מילאה תפקיד של משרתת בבית הורי בעלה הראשון. וכך נכתב עליה:

מטרת כתיבת שורות אלו אינה לפרסם את מעשיה, שהרי צנועה היתה, אלא כדי ללמוד מעט מאורחותיה, מהליכותיה ומצדקותה. שתי בנותיה הראשונות נפטרו בילדותן. כשהיתה בת 20, בישראל, התאלמנה ונשארה עם ילד אחד. היא נישאה שוב לאלמן מבוגר עם ילדים קטנים כי רצתה לסייע לבעל תלמיד חכם וצדיק שיתמסר לתורה ולעשיית חסד... כל מי שנכנס לביתה ראה כמה היתה מסתפקת במועט... כשהביאו לה מתנות היתה מסרבת לקבל. תמיד רצתה רק לתת לאחרים. בגיל 55 החליטה ללמוד לקרוא כדי שתוכל להתפלל מתוך ספר תפילות. לפני פטירתה היתה מחוסרת הכרה ארבעים יום. חתנה שכתב את ההספד משווה אותה למשה שעלה להר סיני ובמשך ארבעים יום לא אכל ולא שתה. ("הרבנית", 'יום ליום', 10/9/1999).

פנינה כהן (נולדה במרוקו ונפטרה בישראל בשנת 2002) היא מייצגת את הפעילות המקומיות שעבדו עבור תנועת ש"ס. שני ההספדים שפורסמו עליה היו בזכות פעילותה הפוליטית חברתית בקרב נשים בנות המעמד הנמוך. היתה רכזת מקומית של 'אל המעיין' – ארגון החינוך והתרבות של תנועת ש"ס. פעלה בקרב בנות ונשים חוזרות בתשובה משכונות מצוקה. כך תוארה פנינה כהן בכתבה הראשונה שפורסמה לאחר פטירתה:

אישה מלאת חסד, אהבת חינם, שתרמה את כל חייה לתורה. בהלווייתה השתתפו רבנים ומנהיגיה הפוליטיים של המפלגה ("הרבנית פנינה כהן עליה השלום", 'יום ליום', 25/4/2002). וכך גם בטקס אזכרה שנערך חודש אחרי פטירתה בבית כנסת בעיר מגוריה ("שלושים לפטירת הרבנית פנינה כהן", 'יום ליום', 15/5/2002).

פנינה ובעלה באו ממשפחות לא מיוחסות ונכתב עליהם כי לא זכו לילדים.

ניתוח ההספדים – מגמות של שינוי עטרה ישנה

המרחב הביתי – חינוך הילדים

מצבן הכלכלי של רוב העולות המזרחיות בשנות ה-50 היה קשה. רובן היו עקרות-בית חסרות השכלה תיכונית ואף אנאלפביתיות. אם עבדו מחוץ לבית, הן עסקו בעבודות הקשורות למרחב הביתי כמו שירותים, ניקיון ובישול. אולם על נושאים אלה לא נכתב בהספדים דבר. ניכרת גם התעלמות מכך שהשכלת רובן היתה נמוכה, אולם מודגשת מסירותן לחינוך הדתי של ילדיהן ובני-זוגן.

כך הספיד הרב עובדיה יוסף את אשתו:

הכל שייך לה. בן חכם הוא ממנה.

כלומר, בזכות החינוך שלה הפכו בניו לרבנים חשובים. לגדולתו ולהתמדתו שלו בתורה, אין לכאורה קשר להצלחתם.

בהספדים על נשים אחרות נכתב:

דאגה לחנך את בניה ובנותיה בדרך התורה והמצוות.

התמסרה לחינוך ולחיזוק האמונה.

דרשה לבחור לבנותיה התנים שיהיו עמלים בתורה.

המסר הוא חד-משמעי: תפקידה של האישה הוא לגדל ילדים שיתמידו בתורה שנים רבות. זאת בניגוד למציאות ששררה בחברה המזרחית הן בחו"ל והן בישראל, בה לא היתה מסורת של גברים לומדי-תורה שאינם מפרנסים. רוב הילדים המזרחים בישראל למדו בבתי-ספר דתיים או חילוניים. רובם פנו לאחר בית הספר היסודי לעבודות-כפיים שונות כדי לעזור בפרנסת משפחותיהם. הדגש שהושם בהספדים על החינוך התורני, מלמד אפוא על השאיפה לעצב דור שונה מדור ההורים. ואכן, תנועת ש"ס הצליחה בכך באופן מרשים. אלפי ילדים מזרחים בני הדור השני והשלישי לומדים במערכת חינוך החרדית שהקימה התנועה (Feldman, 2011).

המרחב האישי – הקרבה וצניעות

בסעיף זה עולות מספר עובדות: הצגת הנשים על ידי הגברים כמטפחות את לומדי התורה; הסכמת הנשים לחיות בעוני, כשבעליהן לומדים תורה ומתפרנסים בדוחק; יחסן של הנשים למעבר לפריפריה, הרחק ממשפחותיהן; מעשי החסד של הנשים; הדגשת צניעותן האישית כמרכיב חשוב בעיצוב דמות האישה האידאלית.

אתחיל בהספדים שנישאו על **מרגלית יוסף**, משום שהיא הדוגמה המחנכת החשובה ביותר. הרב עובדיה יוסף סיפר פעמים רבות כי הסיבה שבזכותה בחרה בו, חרף היותו "עני בן עניים", היא שרצתה "רק תלמיד-חכם". מרגלית יוסף ידעה "שתחיה חיי עוני", היא הסכימה לעזוב את ארץ-ישראל ולנסוע למצרים בגלל קשיים כלכליים. פני ישראל התגוררה המשפחה בדירת-חדר קטנה, כי בעלה למד תורה ופרנס את משפחתו בקושי:

חסכה מפתה ממש... לא קל להיות אשת גדול הדור, הדבר כרוך בויתורים מרחיקי לכת על צרכיה של האישה... אין פנאי לצאת ביחד לשמחות וביקורים ואף לרופאים. אף ללדת את ילדיה הלכה עם שכנתה, כדי שבעלה יוכל להמשיך למסור שיעור תורה... בשביל לגדל את גדול הדור היא סבלה עוני ומחסור שאי אפשר לתאר.

ברוב ההספדים מופיע מוטיב הוויתור על החיים האישיים וההליכה אחר הבעל למקומות מרוחקים כדי שיוכל לעסוק בתורה. אבל במקרים רבים לא פסקו הקשיים הכלכליים גם לאחר שהבעל הפך לרב ולראש ישיבה, ולכן נדרשו הרבנים לצאת ואסוף תרומות ברחבי הארץ והעולם.

ההספד על **שושנה חורי** מלמד כיצד מפרשת ההנהגה הגברית את סיפור חייה של אישה "שעמדה כל חייה לימינו של בעלה". שנים רבות היה הרב חורי "עוזב את משפחתו וביתו לחודשים ארוכים... על מנת לאסוף כסף", ולמרות הקשיים "היתה [אשתו] מעודדת אותו לנסוע עוד ועוד... כי טובתה אינה חשובה".

כדי לחנך על ערכים של הקרבה למען לימוד תורה וחיי עוני צריך לפאר את הנשים על הוויתורים הגדולים שעשו לטובת בעליהן וילדיהן. להלן כמה דוגמאות מתוך ההספדים:

בעלה לא היה מגיע לתורה וקדושה אם [אשתו] לא היתה לו חומת מגן.

היתה סמל לאישה שעושה רצון בעלה בהתבטלות מוחלטת, מתוך אהבה ומסירות. לא סתם הכנעה, אלא בשמחה.

היתה מסתפקת במועט... כשהביאו לה מתנות היתה מסרבת לקבל.

הוויתורים שעשו הנשים למען בניית חברת הלומדים, נוספו על שתי תכונות נשיות אחרות שהודגשו בהספדים. הראשונה היא צניעות. ברוב ההספדים מודגשת הצניעות האישית:

היו לה מידות טובות... צניעות, ענווה, אמונה חזקה בבורא עולם והכנסת אורחים. היתה נזהרת שלא לדבר יותר מדי, גם בטלפון...

היתה הולכת רק לחתונות של קרובים ולא היתה רוקדת כלל".

התכונה השנייה המתוארת בהרחבה היא מעשי חסד לחברה:

תורת חסד על לשונה, בעלת חסד מופלגת, נעימת הליכות ומאירת פנים.

אהבה לעשות חסד, עזרה לכל מי שפנה אליה.

ניהלה מסכת חיים מלאת נתינה וחסד.

עניים היו סועדים אצלה כל יום.

היתה שותפה לחיזוקם של נדכאים ושוברי לב.

היתה גאונית במצוות הכנסת אורחים.

המרחב הציבורי – טיפוח חברת גברים לומדי-תורה

על פי ההספדים, תפקידן של הנשים הוא לתמוך בחברה שבה הגברים לומדים תורה. ההספדים מאפשרים לנו לדעת מה מצפים מן הנשים לעשות:

היתה מכבדת מאוד תלמידי חכמים.

היתה [לבעלה] לעזור בכל מפעליו [החינוכיים] הגדולים.

ניהלה את הישיבה בחכמה רבה.

רחל בצרי הגיעה עם בעלה לבאר-שבע, הרחק ממשפחתה וחברותיה. נתנה שיעורי תורה לנשים וקירבה אותן אל הדת. הקימה וניהלה עם בעלה ישיבה גדולה בעיר שבה טרם היו מוסדות-תורה למזרחים, כדי לקרב אנשים לחיי הדת. רוב הישיבות לגילאי תיכון הן במסגרת פנימייה, ולכן תפקידה של אשת ראש הישיבה נחשב ביותר, הן לתלמידים והן לקהילה.

על **אסתר מאזוז** (נולדה בתוניסיה, נפטרה בישראל בשנת 2000) נכתב:

אחת ממעלותיה הגדולות היתה לסבול ייסורים רבים, ויחד עם זאת להיות דבוקה באמונה... היא היתה בעצם אימא של הישיבה, אימא של כל התלמידים, וכמו שאמר רבי עקיבא על רחל אשתו: שלי ושלכם שלה הוא... כאשר שאלה אותה חברה: איך זכית לבעל תלמיד חכם שכזה? ענתה: מעולם לא הפרעתי לו מלימודו לבקשת עזרה בבית ("ויהללוה בשערים מעשיה", "יום ליום", 13/12/2001).

מרגלית זיו זכתה להספדים בהיקף שניתן לרבנים חשובים, משום שהקימה גני-ילדים של תנועת ש"ס בכל הארץ, ובכך עזרה להרחבת מעגל החוזרים בתשובה ולטיפוח דור חדש של לומדי-תורה שמהווה עתודה למערכת החינוך המפלגתית.

המרחב הרוחני – נשים היסטוריות כמודל

בעולם היהודי מקובל לתאר אנשים באמצעות פסוקים מן התורה ומפרשיה, אשר מלמדים על אופיים ותכונותיהם. בהספדים על הנשים **ביום ליום** נפוץ מנהג זה מאוד. מטרת הביטויים הללו היא לפאר ולהאדיר את שמן של הנשים באמצעות השוואתן לנשים מן התורה ומן ההיסטוריה העתיקה. לדוגמה, בנה של **חסידה אדרי** (נולדה במרוקו, נפטרה בישראל בשנת 2013) ספד לה כך:

אימא היתה אימא של מלכות, אשת לפידות, אשת חסד אמיתית, ("ושם אישה גדולה: הרבנית הצדקת חסידה אדרי עליה השלום", "יום ליום", 8/8/2013).

בהספדים חוזרים ארבעה ביטויים נפוצים:

1. "אשת חיל" (משלי, פרק לא) – שיר שכתבתו מיוחסת לשלמה המלך, ובו בוז ליופי חיכוני והלל ליופי הפנימי. השיר מושר כל ערב-שבת כהוקרה לפעילותה של האישה כאם, רעיה ופעילת-ציבור. מתוך שיר זה מרבים להשתמש בפסוק "ויהללוה בשערים מעשיה", שפרשנותו המודרנית היא שמהללים בפני כל הקהילה את מעשי האישה, ולא את יופייה החיצוני.

2. "זכרתי לך חסד נעוריך, אהבת כלולתיך, לכתך אחריי במדבר בארץ לא זרועה". פסוק זה מירמיהו (פרק ב', פסוק ב') מסמל היום הכרת-תודה לאישה נאמנה אשר תומכת בבעלה שנים רבות והולכת בעקבותיו למקומות מרוחקים מן המקום בו גדלה ובו נמצאת משפחתה.

3. "שלי ושלכם, שלה הוא" (תלמוד בבלי, כתובות ס"ב) – משפט תודה שאמר רבי עקיבא לאשתו רחל. רבי עקיבא חי בארץ-ישראל במאה השנייה לספירה ומסופר שהיו לו 24,000 תלמידים, אותם לימד בבית-מדרש מרוחק מביתו. כשחזר הביתה עם תלמידיו לאחר 24 שנות היעדרות, אמר להם: "שלי ושלכם, שלה הוא" – כלומר: כל התורה שלמד ולימד שייכת לאשתו, משום שבלי עידודה לא היה לומד ומלמד. הפרשנות המודרנית מייחסת לפסוק זה הכרת-תודה לאישה שבזכותה הגיע בעלה להישגים בלימוד התורה.

4. "בזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים" (ילקוט שמעוני, תהילים, פרק ס"ח) – הפסוק נלקח מפרשנות מאוחרת על אירועי יציאת מצרים והפיכת היהודים לעם שקיבל בסיני את עשרת הדיברות. הפסוק מהלל את הנשים שבזכות מעלותיהן וחכמתן יצאו ישראל ממצרים, מחיי עבדות לחופש. הפרשנות המודרנית משבחת את הנשים כממשיכות העם היהודי בזכות מעשיהן.

בנוסף, יש בהספדים השואות לנשים חשובות בתנ"ך: רחל, אחת מארבע האימהות ואשתו האהובה של יעקב; יעל, הלוחמת הגיבורה שהרגה את סיסרא, מפקד צבא האויב; דבורה הנביאה, השופטת, המכונה גם 'אשת לפידות'; רות המואבייה, שבחרה להצטרף אל עם ישראל וממנה נולדה שושלת בית דוד. לכן היא מכונה "אימא של מלכות".

קולן של בנות הדור השני בתנועת ש"ס

בנות הדור השני לעלייה מארצות המזרח, התומכות בתנועת ש"ס, אימצו את מודל הנשים הפועלות למען חברת גברים לומדי-תורה. הן עובדות ולומדות במסגרות כלליות, גם מחוץ לקהילה, בהתאם לחזון שנכתב במצע התנועה. אולם למרות אורח החיים המודרני לכאורה, הדומה לזה של כלל החברה הישראלית, האידיאל שלהן הוא קיום חברת הגברים לומדי התורה.

להלן אביא שלוש דוגמאות של נשים בעלות נראות רבה. הראשונה היא **עדינה בר-שלום**, בתו הבכורה של הרב עובדיה יוסף. עדינה הקימה בשנת 2001, בעידודו של אביה, מכללה אקדמית לבנות אשר מקבלות תארים אוניברסיטאיים במסגרת חרדית. עד להקמת מכללה זו לא היתה מסגרת אוניברסיטאית לנשים חרדיות, אלא רק סמינרים להוראה, או לימודי מקצוע. בשנת 2014 זכתה על כך בר-שלום בשני הפרסים הממלכתיים החשובים ביותר שמעניק הממסד הישראלי: פרס ישראל, והדלקת משואה ביום העצמאות. בדברים שנשאה במעמד קבלת שני פרסים אלה הדגישה בר-שלום שהיא רוצה לחזק את חברת לומדי התורה – חברה בה גברים נשואים ילמדו תורה בישיבות, בעוד שהנשים מפרנסות אותם. שאלתי אותה אם לא הרגישה בעיה לומר דברים כאלה בטקס ממלכתי, והיא ענתה: "אני מאמינה שזו הדרך הטובה ביותר למי שיכול ללמוד. כך חשב גם אבי". בר-שלום נשארה אפוא מחויבת לערכים החרדיים הליטאיים של 'חברת גברים

לומדים' (פרידמן 1991) וזאת למרות שחייה מתנהלים בין החברה החרדית לחברה הכללית, ולמרות שזכתה באות ההוקרה החשוב ביותר שמעניק הממסד הישראלי.

הדוגמה השנייה היא **ציפי ישי**, אשתו של יו"ר תנועת ש"ס בין השנים 1999 - 2013. היא הקימה שלושה בתי-ספר תיכוניים טכנולוגיים לבנות, והיא מנהלת גם ארגוני גמ"ח שמסייעים למשפחות במצוקה ולכלות עניות ערב חתונתן. אבל שאיפתה של ישי היא שבניה ילמדו בישיבות ולא ילכו לצבא כמו אביהם. כשנישאו בנותיה, הן למדו מקצועות שאינם קשורים לחינוך, אך בעליהן למדו בישיבות. בשיחות רבות שקיימתי איתה היא הסבירה שלדעתה כל נער וגבר המסוגלים ללמוד תורה, צריכים ללמוד תורה. רק מי שאינו מסוגל, שישרת בצבא, שילמד מקצוע ושיעבוד. וכך הצדיקה את אורח החיים של בנותיה המפרנסות בעלים לומדים: "זוהי ההחלטה שלהן. הן רוצות בעל תלמיד-חכם ומוכנות לפרנס לבד את המשפחה".

הדוגמה השלישית היא **ליאת מלכה**, פעילה חברתית, חברה במועצה הדתית בעיר מגוריה. היא בוגרת האוניברסיטה העברית במדע המדינה. את לימודיה התחילה לפני שנים אחדות, לאחר שחזרה בתשובה והפכה לחרדית. היא עומדת בראש פרויקט ארצי של חברה פרטית המקימה בתי-ספר תיכוניים טכנולוגיים לבנים חרדים. באחת מפגישותינו סיפרה לי על בנה הגדול שסיים ישיבה קטנה [מסגרת של לימודי-תורה בגיל תיכון]: "הוא היה תלמיד מצטיין, אבל החליט שהספיק לו והוא רוצה ללכת לצבא. מאוד קשה לנו עם ההחלטה שלו. רצינו שימשיך ללמוד תורה".

עדינה בר-שלום וציפי ישי נולדו למשפחות חרדיות. ליאת מלכה היא חוזרת בתשובה. שלושתן מנהיגות חברתיות בתחומי-חינוך שונים. שלושתן נעות בין החברה הישראלית הכללית לבין החברה החרדית. שלושתן פועלות למען חברה בה הנשים מפרנסות את הגברים לומדי התורה. בשיחותיי עמן אמרו כי אינן מבקשות להצטרף אל לומדי התורה. הן גם לא ערערו על ההיררכיה החברתית שבה לומדי התורה עומדים בראש. הן מחזקות עצמן באמצעים מודרניים: עבודה מחוץ לקהילה והשכלה אקדמית או מקצועית (פלדמן 2007). מכאן טענתי כי בנות הדור השני מרחיבות את גבולות הקהילה כדי שיתאימו לפעילותן המודרנית, אך אינן רוצות לפרוץ את המסגרות. הן סוכנות שינוי ושימור כאחד.

המצב המתואר דומה למסגרת המחקרית שהציע Thomas (2013): הבחנה בין ערכים מוסריים לאופן שיווקם לחברה הדתית. תומס הראה זאת באמצעות היחס לפורנוגרפיה בחברה האוונגליסטית בארצות הברית. משנות ה-50 של המאה הקודמת לא השתנה יחסה השלילי של חברה זו לפורנוגרפיה, אבל השתנה האופן בו הוצג יחס זה והוסבר לקהילה. החל משנות ה-80 נכנסו מסרים חילוניים מודרניים שהסבירו את ההתנגדות הדתית לתופעה.

בנות הדור השני לעלייה לישראל מארצות המזרח, התומכות בתנועת ש"ס, אינן מורדות במודל החברתי שהציגו אימהותיהן. הן משכילות יותר, משתכרות יותר ופועלות במרחב הישראלי הכללי מעמדה של כוח. ההבדל בין בנות הדור הראשון לבנות הדור השני אינו כה גדול. אלו ואלו רוצות בקיומה של חברת גברים לומדים. השוני ביניהן הוא באמצעים העומדים לרשותן. בנות הדור השני משמרות ומחזקות את ההיררכיה בחברה החרדית. הן יכולות לשפר את מעמדן החברתי והכלכלי בזכות העובדה שאינן מערערות על מעמד הגברים ואינן מנסות לפרוץ את חומות המסורת הפטריארכלית הקהילתית. עדינה בר-שלום היא האישה שהגיעה הכי קרוב לצמרת תנועת ש"ס. היא מונתה יועצת לאריה דרעי, יו"ר התנועה, לקראת בחירות 2015. אולם

מלבד הופעה אחת מתוקשרת היטב, היא לא עשתה דבר ולא היתה שותפה במערכת הבחירות לכנסת. בשיחה איתה אמרה לי שנשים יכולות להיות חברות כנסת, אבל רק באישור הרבנים, אך נראה שעדיין לא בשלה השעה לכך. היא לא ערערה על עמדת הרבנים ולא על זכותם לקבוע עבודה.

מאפיינים של מנהיגה חברתית לשינוי עטרה ישנה בדור הראשון והשני

למנהיגות החברתיות יש כמה מאפיינים שנועדו ליצור חברת-לומדים:

1. **טיפוח ופיתוח עולם התורה**: בנות הדור הראשון התמסרו להגדלת מספר לומדי התורה. חלקן לימדו נערות ונשים, חלקן סייעו לבעליהן להקים מוסדות-חינוך דתיים בקהילה בה חיו. בנות הדור השני פועלות בכלים מודרניים להשגת אותה מטרה. הן מקימות מוסדות-חינוך בכל הארץ, באמצעותם הן משווקות את האידיאל של חברת הלומדים.

2. **עזרה לחלשים בקהילה**: בנות הדור הראשון פתחו את דלתות ביתן לאנשים הזקוקים לעזרת הרב, לאוכל, לנחמה ולהקשבה. בנות הדור השני מקימות ארגוני סעד ורווחה. פעילותן חורגת מן ההיבט המקומי וכולן פועלות לחיזוק הקהילה החרדית מזרחית בישראל, שנמצאת עדיין ברובד הכלכלי-חברתי הנמוך של ישראל.

3. **מחיר אישי**: בנות הדור הראשון ויתרו על נוחות וחיי-משפחה שלווים. חלקן התרחקו ממשפחותיהן ונדדו לפריפריה כדי שבעליהן ילמדו וילמדו תורה. רובן נאלצו לחלוק את זמןן וכספן עם אנשים רבים. חייהן האישיים הפכו נחלת הכלל והוקדשו לקהילה. בנות הדור השני חיות ברווחה כלכלית ובעליהן אינם רבנים עניים. הן מתמסרות לענייני-ציבור, אף כי אינן פותחות את דלתות בתיהן למעשי צדקה.

4. **זכויות רוחניות**: התמסרות בנות הדור הראשון לבניית חברת גברים לומדי-תורה, מזכה אותן לאחר מותן בכניסה לטרקלין האלוהי של העולם הבא – טרקלין אשר חשיבותו בעיני המאמינים גבוהה מחיי העולם הגשמי. לטרקלין זה נכנסים, על פי האמונה היהודית, רק אלה שצברו בחייהם זכויות בהתמדה בלימוד התורה או בפרנסת לומדי התורה.

5. **מעמד פוליטי**: ההספדים שהובאו לעיל מלמדים על שאיפת הממסד הגברי לשמור על מעמד הנשים כמשרתות את הגברים לומדי התורה. פעילותן הציבורית כמנהיגות מקומיות לא ערערה את ההיררכיה הקובעת כי לומדי התורה עומדים בראש הקהילה. הן גם לא ביקשו להיכנס אל היכלות לומדי התורה. השבחים שמרעיפים על ראשיהן נועדו להנציח את מקומן כשותפות זוטרות ולא כראויות להיכנס להנהגה הגברית התורנית והפוליטית. בנות הדור השני הפנימו את מקומן הנחות בהיררכיה הפוליטית. הן אינן דורשות מן התנועה להיות חברות-כנסת או להשתתף כשוות בין שווים בפולחן הדתי. עדינה בר-שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, אמרה לי כי רצתה להיכנס לרשימת תנועת ש"ס לכנסת, אולם הרבנים לא אישרו עדיין לנשים להיות חברות-כנסת. היא מקבלת את החלטתם בהבנה, ואינה יוצאת נגדה.

6. **מגמות חינוכיות**: השבחים שמקבלות בנות הדור הראשון מורעפים על ראשיהן רק לאחר מותן. שבועון תנועת ש"ס לא כתב עליהן בעודן בחיים. המידע המוגש לציבור הרחב שאינו מכיר אותן, הוא סלקטיבי ואינו כולל פרטים אישיים. כל ההספדים נכתבו בידי גברים: רבנים, עיתונאי 'יום ליום' ובני-משפחה. ההספדים אינם משקפים את הפרקטיקה המודרנית של המצע הפוליטי, אלא את אידאל החרדיות הליטאית. לכן מאמר זה מבקש לראות בהספדים הצהרות פוליטיות של

הנהגה גברית. דברי בנות הדור השני מלמדים כי הן פועלות על פי המצע של תנועת ש"ס, הגורס כי נשים משכילות יכולות לעבוד מחוץ לקהילה. באמצעות ההשכלה הן מיישמות את חזון התנועה להקים חברת גברים לומדים בנוסח החרדי ליטאי, וכך משנות 'עטרה ישנה' ותומכות ביצירת 'עטרה חדשה'.

דיון וסיכום

המאמר בדק אם תנועת ש"ס אכן משמרת את המסורת הדתית-חברתית שלה על פי סיסמת התנועה 'להחזיר עטרה ליושנה', או שמא היא מעצבת חברה חרדית על פי המודל הליטאי של חברת הלומדים, בה רוב הגברים לומדים לימודי-קודש מילדות, והנשים מפרנסות את המשפחה (פרידמן, 1991). שאלות אלו נבדקו באמצעות דימויי נשים בנות הדור הראשון של העולים המזרחים לישראל, כפי שקיבלו ביטוי בהספדים שראו אור בשבועון 'יום ליום'. מאחר שכל ההספדים נכתבו על ידי גברים, ואושרו על ידי המועצה הרוחנית של שבועון התנועה, המאמר רואה בהם כלי פוליטי-חינוכי.

המיקום הבולט של ההספדים בשבועון 'יום ליום' מלמד על החשיבות שמייחסת הנהגת ש"ס לנשים במימוש החזון הפוליטי של התנועה: טיפוח חברת-לומדים גברית בנוסח הליטאי. מאחר שהנשים שזכו לכתבות-הספד פעלו ברמה המקומית – פרט למרגלית יוסף ומרגלית זיו – רוב הציבור לא הכיר אותן. כל המידע שיש לתומכי תנועת ש"ס על נשים אלו מגיע מידי האליטה הגברית. הגברים הם שבחרו איזה מידע להבליט במטרה להפכן לאידיאל נשי. לכן כתבות ההספד הציגו רק נשים שהקריבו עצמן למען האידיאל של גברים לומדי-תורה. בעזרת דימוי אידיאלי זה הובילה תנועת ש"ס את החברה המזרחית המסורתית למחוזות החרדיות הקפדנית הליטאית, השונה מן הנהוג בארצות המוצא אשר מהן באו. סיסמת תנועת ש"ס 'להחזיר עטרה ליושנה' פירושה בפועל: לשנות עטרה ישנה לעטרה חדשה – החרדיות הליטאית.

המאפיינים האישיים של המנהיגות בנות הדור הראשון, כפי שהוצגו ביום ליום, הם השכלה תורנית וכללית נמוכה – חלקן לא למדו כלל. כלומר: חיי עוני גשמי בתמורה לעושר רוחני, צניעות ומעשי-חסד, בניית קהילה חרדית בתוך קהילה כללית, לעיתים הרחק ממשפחתן. זוהי התמסרות טוטאלית לחיזוק חברה שבראשה גברים לומדי-תורה. אין בהספדים אלה כל התייחסות לחיי היום-יום האישיים ולמראן החיצוני.

בנות הדור השני פועלות באורח דומה. גם הן נעות בין החברה החרדית לחברה הכללית. בשונה מבנות הדור הראשון יש להן השכלה, פרנסה ורווחה כלכלית, אך גם הן פועלות ליישום הפרויקט החברתי הגדול של 'שינוי עטרה ישנה'. ההבדל בין הדורות הוא באמצעים ליישום החזון. מצע תנועת ש"ס, שנכתב בידי גברים בני הדור השני, נועד לקרב את התנועה למודל החרדי הליטאי. הפרק 'העצמת נשים' שבמצע התנועה מעודד נשים להשתלב בהשכלה ובתעסוקה בחברה הכללית – נושא שאף מפלגה חרדית אחרת לא עסקה בו עד היום במוצהר. אלא שלמרות קידומן האישי, אין הן יכולות להשתלב בהנהגה הפוליטית והדתית.

המאפיינים הללו אינם שונים בהרבה מאלה של מהגרות בנות הדור השני והשלישי בעולם המערבי, המשמרות ערכים מסורתיים פטריארכליים באמצעות השכלה ותעסוקה. למרות שהן משפרות לכאורה את מעמדן האישי בעקבות השתלבותן במודרנה המערבית, הן ממשיכות לחזק את הערכים השמרניים של הקהילה הדתית-אתנית שלהן. ראו לדוגמה נשים מוסלמיות מצפון-

אפריקה החיות בצרפת (Dahan-Kalev & Rose Marzel, 2012) ובבריטניה Safia Mirza, (2013) ונשים נוצריות מהגרות מאמריקה הלטינית החיות בניו-יורק. (Jones-Correa, 1998).

המחקר הנוכחי מראה כיצד הנהגה גברית יוצרת זיכרון חדש לצורך מימוש פרויקט פוליטי של חברת גברים לומדי-תורה. מסקנת המאמר היא כי ללא הסכמת הנשים ליישם שינוי עטרה ישנה, לעטרה חדשה בנוסח החרדי ליטאי, היו תומכי מפלגת ש"ס חרדים פחות, ואולי היו באמת 'מחזירים עטרה ליושנה'.

מקורות

איזנשטדט, ש' נ' 1993. התפתחות הבעיה העדתית בחברה הישראלית. בתוך: איזנשטדט, ש' נ', ליסק, מ' ונהון, י' (עורכים). **עדות בישראל ומיקומן החברתי** (1-32). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

אלאור, ת' 1998. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**. תל-אביב: עם עובד וירחון נעמת. בלונדהיים, מ' וקפלן, ק' 1993. "רשעות השידור": תקשורת וקלטות בחברה החרדית, **קשר** 14: 51-61.

דהאן-כלב, ה', ינאי, נ', וברקוביץ נ' (עורכות) 2005. **נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר**. באר-שבע: מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דורון, ש' 2012. מחסומי זהות והדרה בתהליך החזרה בתשובה של מזרחים-ספרדים. בתוך: קפלן, ק' ושתדלר, נ' (עורכים). **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה** (159-214). תל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

הורוביץ, נ' 2001. החרדים והאינטרנט, **כיוונים חדשים** 3: 7-30.

זוהר, צ' 2006. שלושה טיפוסים אידיאליים. בתוך: רביצקי, א' (עורך). **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים** (152-164). תל-אביב: עם עובד.

זיוון, ג' 1999. ברוך... שעשני אישה/ישראלית – על הצורך הדחוף בתיקון הברכה. בתוך: אילן, נ' (עורך), **עין טובה: דו-שיח ופולמוס בתרבות ישראל** (194-292) תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה.

ידגר, י' 2005. **המסורתיות בישראל, מודרניות ללא חילון**. ירושלים: מכון שלום הרטמן, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר-אילן.

כהן, א' 1999. **צניעות האישה בעידן המודרני**. בית-אל: בית-אל.

כהן, ט' 2006. מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה מבחן. **תרבות דמוקרטית** 10 (251-296).

לוי, א' 1989. **החרדים**. ירושלים: כתר.

ליאון, נ' 2006. התסיסה החרדית בקרב היהודית המזרחים: תמונות אתנוגרפיות מאשנב בית הכנסת העדתי. בתוך: רביצקי, א' (עורך). **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים** (165-193). תל-אביב: עם עובד.

ליוש, ב' 2014. **נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני**. תל-אביב: רסלינג.

ליסק, מ' 1987. דימויי עולים: סטריוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים. **קתדרה** 43 (125-144).

מוצפי-הלר, פ' 2004. דתיות, מגדר ומעמד בעיירה מדברית. בתוך: יונה, י' וגודמן, י' (עורכים). **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל** (316-345). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

----- 2012. **בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- מייזל, ל' 1/2007. קינה לאישה העובדת. **משפחה**.
- מיכלסון, מ' 1990. עיתונות חרדית בישראל, **קשר** 8 : 11–22.
- מלחי, א' 2009. **שימוש במחשב במגזר החרדי**. ירושלים: משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.
- נהון, י' 1993. התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה. בתוך: איזנשטדט, ש' נ', ליסק, מ', ונהון, י' (עורכים). **עדות בישראל ומיקומן החברתי** (33–49). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- נריה - בן שחר, ר' 2008. **הנשים החרדיות ותקשורת המונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- 2011. 'והאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו': שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית 1960-1989. **עיונים בתקומת ישראל: מגזר בישראל** (580–622).
- עמרן, מ' 2006. **אמצעי תקשורת בשירות החברה החרדית: מקומם של קלטות האודיו ואמצעים נוספים כסמני רצף ותמורה בחברה החרדית**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- עצמון, י' 2001. הבניית זהות מגדרית וכוח. בתוך: עצמון, י' (עורכת). **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** (17–26). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.
- פישר, ש' ובקרמן, צ' 2001. "כנסיה" או "כת"? בתוך: פלד, י' (עורך). **ש"ס: אתגר הישראליות** (321–342). תל-אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- פלד, י' 2001. חידה ושמה ש"ס. בתוך: פלד, י' (עורך). **ש"ס: אתגר הישראליות** (52–74). תל-אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- פלדמן, ע' 2005. האישה הש"סניקית: גבולות פוליטיים חברתיים. בתוך: כהן, ט' ורגב, ש' (עורכים). **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח** (295–314). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פלדמן, ע' 2006. הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה. בתוך: רביצקי, א' (עורך). **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים** (405–442). תל-אביב: עם עובד.
- פלדמן, ע' 2007. התמקצעות נשים: תנועת שס לקראת תפיסת עולם פוליטית חברתית חדשה. **פוליטיקה**. 16 : 93 – 115.
- פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- 1995. האישה החרדית. בתוך: עצמון, י' (עורכת). **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות** (273–290). ירושלים: זלמן שז"ר.
- 1988. **האישה החרדית**. דפי דיון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צרפתי, א' וזאבי, א' 2012. "מדברים כהלכה": על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית, **מסגרות מדיה** 8 : 89–114.
- צרפתי, א' ובייליס, ד' 2002. בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית", החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית, **קשר** 32 : 47–56.
- צרפתי, א' ולירן-אלפר, ד' 2010. ברוך שלא עשני אישה? ניצני שיח נשי-פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית, **קשר** 40 : 126–138.
- קתה, ח' 2001. מעמד הנשים ולימוד תורה בחברה האורתודוקסית. בתוך: עצמון, י' (עורכת). **התשמע קולי: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** (355–364). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.
- 2008. **פמיניזם ויהדות: מהתנגשות להתחדשות**. ירושלים: משרד הביטחון.
- קפלן, ק' 2001. **כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל**. **קשר** 30 : 18–31.
- 2006. **רבות רעו"ת צדיק – קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה**. חוברת 3. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

----- 2007. בסוד השיח החרדי. ירושלים: זלמן שז"ר.

קציר, מ' 1999. באשר תלך: קורות חייה של הרבנית מרגלית יוסף ע"ה. ירושלים: מכון חזון עובדיה.

שלום-שטרית, ס' 2001. מלכוד 17: בין חרדיות למזרחיות. בתוך: פלד, יי (עורך). ש"ס: אתגר הישראליות (21-51). תל-אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.

שלום-שטרית, ס' 2004. המאבק המזרחי בישראל 1948 – 2003. תל-אביב: עם עובד.

שקדיאל, ל' 2004. קבוצת נשות הכותל: פמיניזם רדיקאלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש? בתוך: יונה, יי וגודמן, יי (עורכים). מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (277-315). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

Adler, R. 1997. *Engendering Judaism: An Inclusive Theology and Ethics*. Philadelphia-Jerusalem: Jewish Publication Society.

Abu-Lughod, L. 1998. The Marriage of Feminism and Islamism in Egypt: Selective Repudiation as a Dynamic of Postcolonial Cultural Politics. In: Abu-Lughod, L. (ed.), *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East* (243-269). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Astin, H. S. & Leland, C. 1991. *Women of Influence, Women of Vision-A Generational Study of Leaders and Social Change*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Baumel, S. D. 2006. *Sacred Speakers: Language and Culture among the Haredim in Israel*. New York: Berghahn Books.

Ben-Rafael, E. 1982. *The Emergence of Ethnicity: Cultural Groups and Social Conflict in Israel*. Westport: Greenwood Press.

Berenstein, D. 1991. Oriental and Ashkenazi Jewish Women in the Labor Market. In: Swirski, B. & Safir, M. P. (eds.), *Calling the Equality Bluff: Women in Israel* (192-196). New York: Pergamon Press.

Buddenbaum, J. M. 1996. The Role of Religion in Newspaper Trust, Subscribing, and Use for Political Information. In: Stout, D. A. & Buddenbaum, J. M. (eds.), *Religion and Mass Media: Audiences and Adaptations* (123-134). California: Sage Publications.

Buddenbaum, J. M. 2001. The Media, Religion, and Public Opinion: Toward a Unified Theory of Cultural Influence. In: Stout, D. A. & Buddenbaum, J. M. (eds.), *Religion and Popular Culture: Studies on the Interaction of Worldviews* (19-37). Ames: Iowa State University Press.

Buddenbaum, J. M. & Hoover, S. M. 1996. The Role of Religion in Public Attitudes toward Religion News. In: Stout, D. A. & Buddenbaum, J. M. (eds.), *Religion and Mass Media: Audiences and Adaptations* (135-147). California: Sage Publications.

Cohen, Y. & Haberfeld, Y. 2004. Second Generation Jewish Immigrants in Israel: Have the Ethnic Gaps in Schooling and Earnings Declined? In: Semyonov, M. & Lewin-Epstein, N. (Eds.), *Stratification in Israel: Class, Ethnicity, and Gender* (17-36). New Brunswick and London: Transaction Publishers.

- Casanova, J. 2009. Nativism and the Politics of Gender in Catholicism and Islam. In: Hana, H. & Braude, A. (eds), *Gendering Religion and Politics Untangling Modernities* (21-50). New York: Palgrave Macmillan.
- Curran, J. Shanto, I. Anker, B. L. & Salovaara-Moring, I. 2009. Media System, Public Knowledge and Democracy: A Comparative Study, *European Journal of Communication* 24(1): 5-26.
- Dahan-Kalev, H. & Marzel, S. R. 2012. Libert , Egalit , Islamit : Coping Strategies of Female Immigrants from the Maghreb in France, *Women's Studies International Forum* 35: 354-361.
- Dalton, R. J. Beck, P.A. & Huckfeldt, R. 1998. Partisan Cues and the Media: Information Flows in the 1992 Presidential Election, *American Political Science Review* 92(1): 111-126.
- Druckman, J. N. & Parkin, M. 2005. The Impact of Media Bias: How Editorial Slant Affects Voters, *The Journal of Politics* 67(4): 1030-1049.
- El-Or, T. 1993. Are They Like their Grandmothers? A Paradox of Literacy in the Life of Ultra-Orthodox Jewish Women, *Anthropology and Education Quarterly* 24(1): 61-82.
- El-Or, T. 1997. Visibility and Possibilities: Ultraorthodox Jewish Women between the Domestic and Public Spheres. *Women's Studies International Forum*, 20(5-6): 665-674.
- Feldman, A. 2011. The Establishment of the Political Education Network in the State of Israel: Maayan Hachinuch Hatorani, *Israel Affairs* 19(3): 526-541.
- Feldman, A. 2013. Ethnic Religious Politics in Israel: The Case of the Shas Party, *Religion and the Social Order* 23: 193-210.
- Feldman, L. 2014. The Opinion Factor: The Effects of Opinionated News on Information Processing and Attitude Change, *Political Communication* 28(2): 163-181.
- Gerbner, G. & Gross, L. 1976. Living with Television: The Violence Profile, *Journal of Communication* 26(2): 173-199.
- Gervais, C. (Fall 2011). Alternative Altars: Beyond Patriarchy and Priesthood and Towards Inclusive Spirituality, Governance and Activism Among Catholic Women Religious in Ontario, *Canadian Woman Studies* 29 (1-2): 8-14.
- (Winter 2012). Canadian Women Religious' Negotiation of Feminism and Catholicism, *Sociology of Religion* 73(4): 384-410.
- Gilens, M. & Murakawa, N. 2002. Elite Cues and Political Decision-Making. In: D. Carpini, M. X. Huddy, L. & Shapiro, R. Y. (eds.). *Research in Micropolitics* 6 (15-49). Amsterdam: JAI Press.
- Greenberg, B. 1996. *On Women and Judaism: A View from Tradition*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Habel, P. D. 2012. Following the Opinion Leaders? The Dynamics of Influence among Media Opinion, the Public, and Politicians. *Political Communication* 29(3): 257-277.

- Jones-Correa, M. 1998. Different Paths: Gender, Immigration and Political Participation, *The International Migration Review* 32(2): 326-349.
- Jerit, J. Barabas, J. & Bolsen, T. 2006. Citizens, Knowledge, and the Information Environment, *American Journal of Political Science* 50(2): 266-282.
- Kabeer, N. 2005. *Inclusive citizenship: meanings and expressions*. New Delhi, India: Zed Books.
- Kabeer, N. & Subramanian, R. 1999. *Institutions, Relations and Outcomes: A Framework and Case studies for Gender-aware Planning*. New Delhi, India: Zubaan.
- Kam, C. D. 2005. Who Toes the Party Line? Cues, Values, and Individual Differences, *Political Behavior* 27(2): 163-182.
- Karam, M. A. 1998. *Women, Islamisms and the State: Contemporary Feminisms in Egypt*. New York: St. Martin's Press.
- Lahav, P. 2009. Seeking Recognition: Women's Struggle for Full Citizenship in the Community of Religious Worship. In: Herzog, H. & Braude, A. (eds), *Gendering Religion and Politics Untangling Modernities* (124-151). New York: Palgrave Macmillan.
- Leon, N. & Lavie, A. 2013. Hizuk – The Gender Track: Religious Invigoration and Women Motivators in Israel, *Contemporary Jewry* 33(3): 193-215.
- Mizrachi, B. 2013. *Paths to Middle-Class Mobility among Second Generation Moroccan Immigrant Women in Israel*. Detroit: Wayne State University Press.
- McFarland, S. G. 1996. Keeping the Faith: The Roles of Selective Exposure and Avoidance in Maintaining Religious Beliefs. In: Stout, D. A. & Buddenbaum, J. M. (eds.) *Religion and Mass Media: Audiences and Adaptations* (173-182). London and New Delhi: Sage Publications.
- Milkie, M. A. 1999. Social Comparisons, Reflected Appraisals, and Mass Media: The Impact of Pervasive Beauty Images on Black and White Girls' Self Concepts, *Social Psychology Quarterly* 62(2): 190-210.
- Pan, Z. & McLeod, J. M. 1991. Multilevel Analysis in Mass Communication Research, *Communication Research* 18(2): 140-173.
- Plaskow, J. 1990. *Standing Again at Sinai: Judaism from a Feminist Perspective*. San Francisco: Harper.
- Quartier, T. 2007. *Bridging the Gaps: An Empirical Study of Catholic Funeral Rites*. New York: Transaction and Zurich.
- Rashi, T. 2011. Divergent attitudes within Orthodox Jewry toward mass communication, *Review of Communication* 11(1): 20-38.
- Resnick Dufour, L. 2000. Sifting through Tradition: The Creation of Jewish Feminist Identities, *Journal for the Scientific Study of Religion* 39(1): 90-106.
- Ross, T. 2004. *Expanding the Palace of Torah: Orthodoxy and Feminism*. Brandeis University Press.

- Safia M. H. 2013. 'A Second Skin': Embodied Intersectionality, Transnationalism and Narratives of Identity and Belonging among Muslim Women in Britain, *Women's Studies International Forum* 36: 5-15.
- Schudson, M. 2002. The News Media as Political Institutions, *Annual Review of Political Science* 5: 249-269.
- Semyonov, M. & Kraus, V. 1983. Gender, Ethnicity and Income Inequality: The Israeli Experience, *International Journal of Comparative Sociology* XXIV(3-4): 258-272.
- Slothuus, R. 2010. When can Political Parties lead Public Opinion? Evidence from a Natural Experiment, *Political Communication* 27(2): 158-177.
- Spilerman, S. & Habib, J. 1976. Development Towns in Israel: The Role of Community in Creating Ethnic Disparities in Labor Force Characteristics, *American Journal of Sociology* 81: 812-871.
- Thomas, J. N. (2013). Outsourcing Moral Authority: The Internal Secularization of Evangelicals' Anti-Pornography Narratives, *Journal for the Scientific Study of Religion* 52(3): 457-475.
- Walter, T. 2011. Angels not Souls: Popular Religion in the Online Mourning for British celebrity Jade Goody, *Religion* 41(1): 29-51.